

זְקָנָה, מוֹת, לִידָה וְחַיּוֹת מַחֲדָשׁ בְּסִיפּוּרֵי הַיְלָדִים שֶׁל רֵבֵקָה מְרִים

ד"ר ניצה דורי

תקציר

היכולת להביט במוות, להכיר בו ולהתמודד עמו, עשויה להעניק לאדם את האפשרות לצמוח ולחיות חיים מלאים יותר (אילון ולהד, 1995). המפגש עם המוות הוא אוניברסלי – הוא חלק ממנעד החיים בכל התרבויות (קלינגמן, 1998). קבלת תשובות עמומות וחוסר בשלות שכלית לתפוס את מלוא משמעות המוות אינה מונעת מהילד להשתמש במונח "מוות" במקומו הנכון, דבר המוביל את הסביבה לחשוב כי הילד הבין יותר משהבין באמת (לינדסיי ומקארתי, 1980). מתן הסברים לילד, גם אם אלה לא יובנו על ידו במלואם, יהפכו את מושג המוות למסתורי פחות ועל כן למפחיד פחות (גרולמן, 1980). לשם כך דרוש מאחז בטוח אשר יאפשר לנו "להציץ" במוות, לבחון אותו מצדדיו השונים. מאחז כזה מספקת לנו המטאפורה המופיעה בסיפורת, בשירה, במיתולוגיה, באגדה. מהסיפורים לילדים בקובץ **חלונות בהקיץ** של רבקה מרים (1992) עולה, כי המוות אינו פרידה מהחיים אלא נמצא איתנו לאורך כל חייו. כל מה שגיבורי הסיפורים עושים מלווה תמיד בדמותו, וכשהתנאים מבשלים הוא פשוט נענה להם. המסר ישיר מצד אחד, אבל אמביוולנטי מצד שני: רבקה מרים מדגישה באופן סמוי וגלוי שיש חיים אחרי המוות ושכל מוות מבשר על לידה מחדש ולהפך. בכך היא מסייעת לנמענים להתמודד עם תופעות הזקנה והמוות.

מילות מפתח: אובדן, מוות, חיים, זְקָנָה, אבל, לידה, רבקה מרים, ספרות ביבליותרפית.

הקדמה

בחברה שלנו קיים טאבו בכל הנוגע למוות, כיוון שהוא מהווה תזכורת למותו של כל אחד מאיתנו, מוזכר לנו פרידה עתידית מיקירינו ואובדנים מן העבר שהותירו חלל בלבנו (אילון, 2000). המבוגרים השולטים על מקורות הידע אינם נוטים לשתף בו את הצעירים. הבגרות אינה מחסנת מפני פחד המוות ואינה משחררת מן הטאבו. מבוגרים רבים מודים כי מאחר שקשה להם לשאת בצערם ובפחדיהם של ילדיהם, הם נוטים לגונן עליהם מפני ההיבטים המדכאים של החיים במקום לסייע להם לרכוש כלים להתמודדות. התחמקות מתשובות וניסיונות סרק להרגעה יוצרים אצל הילד יחס של חוסר אמון במבוגר ועלולים לפגום בנכונותו להישען עליו בשעת משבר אמיתי. לעומת זאת, פתיחות מצד המבוגר, נכונות להקשיב לשאלות הילד ולהשיב לו תשובות אמת תוך כדי התחשבות ביכולת ההבנה שלו, יגבירו את אמון הילד במבוגר וכשירו אותו להתמודדות בשעת משבר (שם).

רבקה מרים, משוררת וסופרת ישראלית, מתמקדת ביצירתה למבוגרים במתח שבין כיליון לתחייה, בין יש לאין. שירתה שואבת מהמקורות היהודיים. כך למשל באחד משיריה היא כותבת

"שהאיש הוא תפילה והוא חוט, נוגע במה שאיננו", ובמקום אחר: "אלוהי נושם לצדי, בל יחדל מלנשום", ובשיר "כעולה להבנו" היא מתייחסת לרעיון הדבקות:¹

"אמרו הזקנים: / האש היא מרחק משתעשע. / היא הראיה הנוגעת.

אמרו הזקנים: / האש היא בשר היודע עצמו.

ואני אמרתי לא. / ואני אמרתי לא".

גם בסיפוריה לילדים עוסקת רבקה מרים בחידת הקיום ובתחושות שהיא מעוררת. הסיפורים עוסקים בנושאים כמו זהות, השפעתו של הזמן על ה"אני", אהבה וקשר, יחס האדם לטבע ולכלל הסובב אותו, זקנה ומוות, מגע עם האל וחלומות. היכולת לראות חי, צומח ודומם כסובייקט מתבטאת בצורות מגוונות בסיפוריה. רובם מתארים מפגש בין שתי ישויות ואת השיח המתקיים ביניהן. בסיפורים רבים ניתן מקום, לסירוגין, לנקודות המבט של שתי הישויות והן עוסקות בהתמודדות עם הזקנה והמוות, בהתייחסות לשאלת הסופיות ולתחייה מחדש. למוות בסיפוריה של רבקה מרים משמעות הקשורה בצמיחה. הוא אינו מזוהה עם חידלון אלא עם המשכיות.

מטרת מאמר זה לבחון את משמעותם וחיוניותם של הזקנה וחידלון החיים מול התחדשותם ולידתם מחדש בסיפוריה של רבקה מרים לילדים, תוך עיון במסר החינוכי והספרותי העולה מהם.

סקירת ספרות

פרידה ואובדן מהווים חלק בלתי נפרד מחיינו ומלווים אותנו מרגע היוולדנו לאורך כל חיינו. אובדן הוא אובדן, קשה לעיכול בכל גיל ובכל שלב התפתחותי. רבות נכתב על תהליכי האבל של האדם המבוגר אך פחות נכתב על המפגש של ילדים, בשלבי החיים המוקדמים, עד גיל חמש, עם אובדן של אדם אהוב (ויורסט, 1988, גרטנר, 2014). המשגת המוות היא תהליך התפתחותי הכולל הכרה במרכיבים: אי הפיכות המוות, סופיותו, סיבתיות המוות, הכרחיות המוות והזקנה כבת לווייה למוות. רק המשגת המוות מאפשרת עיבוד נכון של הרגשות, מפחיתה את רמת החרדה ומסייעת להתאבלות תקינה ולהתארגנות נכונה. קובלר-רוס (2002) מציינת כי אי-אפשר לסוכך על הילדים ולהגן עליהם מסערות החיים. אפשר רק לשתף אותם כדי להכין אותם לחיים.

היכולת להביט במוות, להכיר בו ולהתמודד עמו, עשויה להעניק לאדם את האפשרות לצמוח ולחיות חיים מלאים יותר (אילון ולהד, 1995). המפגש עם המוות הוא אוניברסלי – הוא חלק ממנעד החיים בכל התרבויות (קלינגמן, 1998). ההתעניינות והעיסוק בנושאים הקשורים במושג המוות מאופיינים, בדרך כלל, בדו-ערכיות: מצד אחד קיימים אצל האדם סקרנות ועניין לחקור נושא זה לעומק, בהיותו חלק משמעותי ובלתי נפרד מהווייתו האנושית, ומנגד מעורר נושא המוות דחייה

1 כל שירי רבקה מרים, כרמל, 2010.

והסתייגות אצל רבים, משום שהוא מעלה תגובות רגשיות בלתי נעימות כמו פחד, חרדה וסלידה (רביב, קלינגמן והורוביץ, 1980), אולם המוות הוא תופעה טבעית והכרחית המלווה את חייו, בהיותו הסיום הבלתי נמנע של כל חי למינהו והוא גם תופעה שאין לנו שליטה עליה (סמינלנסקי, 1981). פינקוס (1974) מציינת כי הפחד מפני המוות מאפיל על החיים, ואילו ידיעה על אודותיו והשלמה איתו מאירים אפלה זו ומשחררים את החיים מפחדים ומחרדות. אמנם קל יותר לדבר עם ילדים על מקור החיים מאשר על סיומם (רביב, קלינגמן והורוביץ, 1980, סמינלנסקי, 1981), אולם כשם שמכינים את הילדים להתמודדות עם קשיים אחרים בחיים, יש להכין אותם אליו ולעמת אותם עימו (פינקוס, 1974). שאולוב (1979) סוברת כי החברה מתייחסת למוות בשלוש דרכים מרכזיות: הכחשה, חשיבה מאגית והמשגה מטעה. תמיכה וסיוע לאורך תקופות האבל השונות, תוך התייחסות נכונה יותר לנושא, עשויים לזרז את ההסתגלות, להקל על הכאב, ולתרום לאיכות החיים שאחרי האובדן (טמיר, 1993). בהתבסס על תצפיות בהתנהגות של בעלי חיים, יגון ואבל מתרחשים גם בהיעדר בשלות קוגניטיבית ורגשית (Bowlby, 1960; Furman, 1974). ילדים צעירים נוהגים לבטא צער ועצב על מוות לסירוגין, ומדחיקים אותו כשהם שקועים ועסוקים בעיסוקים אחרים ובמחשבות אחרות. תופעה זו מכונה "short sadness span" (Wolfenstein, 1966) (תוחלת עצב קצרה) ומשקפת את היכולת המוגבלת של ילדים לשאת אפקט שלילי ממושך. ילדים מתקשים להתקיים בהיעדרה של דמות התקשרות – שלא כמו מבוגרים, שבמהלך חייהם מגיעים לכלל הבנה כי אחרי ככלות הכול יצליחו להתקיים גם בהיעדרה. לא כך ילדים (Bowlby, 1980).

כאמור, המבוגרים שואפים להגן על הילדים ולמנוע מהם כאב רגשי ועל כן פעמים רבות נמנעים משיחה על המוות ועל התחושות של הילדים כתוצאה מהאובדן (Morgan & Roberts, 2010) (Webb, 2005). כאשר ילדים חווים אובדן, יש חשיבות לכך שהמבוגרים בסביבתם – הורה, מורה או יועץ – יהיו מיומנים באבחנת מצבם בכדי לזהות את מצוקתם וללוות אותם בתהליך האבל. לעיתים קרובות המבוגרים שופטים בחומרה יתרה את ההתנהגות הגלויה של ילדים כאלו. ברוב המקרים הם מפרשים התנהגות זו כאינדיקציה לקושי שהילד מבטא (אביעד, 2001; נאסר, 2005).

בעבר חשבו חוקרים, כי ילדים חסרים כוחות להתמודד עם המוות ושהם אינם מסוגלים להתאבל בשל הבנתם המוגבלת את מושג המוות (Doka, 2000). חוקרים אחרים טענו כי תפיסת המוות ואף אבל ממשי ייתכנו אצל ילדים ואף בקרב תינוקות בני שישה חודשים (Bowlby, 1980; Raphael, 1983). בולבי (1980) טוען כי ההבדל העיקרי בין תהליכי אבל של ילדים לבין אלה של מבוגרים הוא מידת התלות של הילד בסביבה הבוגרת המקיפה אותו. הילד, יותר מהמבוגר, תלוי בסביבתו לשם הבנת עצם מושג המוות, נסיבותיו, הבנת הסופיות שלו והפנמתו, הבנת הכאב, החיפוש אחר האדם שמת, והתארגנות מחודשת של חייו והמשך התפתחותו. עם זאת, למרות הבנת החשיבות של מערכת תמיכה חברתית בוגרת וזמינה, שמירה על רציפות והמשכיות בחיי הילד לאחר האובדן חיונית להסתגלות והתמודדות (Worden & Silverman). נראה כי ישנם ילדים אשר אבלם אינו מקבל תמיכה והכרה. המבוגרים סביבם ממעטים ביכולת הבנתם את משמעות המוות ועומק

האובדן (Doka, 2000). לפעמים המבוגרים חוששים שהילדים צעירים ופגיעים מדי לדעת על המוות וכתוצאה מכך מבודדים הילדים באבלם וחשים מבוכה ובדידות. הם מודרים מהשיח המשפחתי, אין להם הזדמנות להתאבל באופן פתוח ובשותפות עם משפחתם (Hooyman & Kramer, 2006). במחקר אשר נמשך כשנתיים חקרו סילוורמן ווורד (Silverman & Worden, 1992) התנהגויות ותגובות של ילדים לאובדן הורה. התוצאות הראו כי רוב הילדים הפגינו עצב והלם בעת ההודעה, רובם בכו מאד בתקופה הראשונה לאחר המוות, אך ארבעה חודשים לאחר האובדן רק 8% בכו מדי יום, ובעיקר הילדים הצעירים. באופן כללי מצא המחקר, כי רוב הילדים הצליחו לחזור לתפקוד רגיל בבית הספר. ממצא מעניין במחקר היה כי כ-80% מהילדים חשבו על ההורה וזכרו בו מספר פעמים בשבוע, חלמו על ההורה המת, דיברו עמו בליבם וביקרו בבית הקברות. הקשר הפנימי של הילד עם ההורה היה תגובה רווחת בקרב הילדים ונראה כי הוא עזר להם לחזור לתפקוד בחיי היום יום (אביעד, 2001).

חשוב לציין, שקבלת תשובות עמומות וחוסר בשלות שכלית לתפוס את מלוא משמעות המוות, אינה מונעת מהילד להשתמש במונח "מוות" במקומו הנכון, דבר המוביל את הסביבה לחשוב כי הילד הבין יותר משהבין באמת (לינדסיי ומקארתי, 1980). מתן הסברים לילד, גם אם אלה לא יובנו על ידו במלואם, יהפכו את מושג המוות למסתורי פחות ועל כן למפחיד פחות (גרולמן, 1980). לשם כך דרוש מאחז בטוח, אשר יאפשר לנו "להציץ" במוות, לבחון אותו מצדדיו השונים. מאחז כזה מספקת לנו המטאפורה המופיעה בסיפורת, בשירה, במיתולוגיה, באגדה. נושא המוות מקבל בספרות מגוון עשיר של ביטויים ותיאורים, מן התיאור הריאליסטי ועד לדמיוני ולמיתולוגי, ולעיתים קרובות שני אלה כרוכים ואחוזים יחדיו. זה כוחו של הסיפור, המעביר לנו את הלא-נודע, מקרבו והופכו לנודע (אילון ולהד, 1995). הסיפור טומן בחובו את האפשרות להתגבר על מגבלות המרחב והזמן ויש בו יסודות על-טבעיים, המשמשים אמצעי ללכידת הדמיון. הוא מבטל את הדיכוטומיה בין החי למת ועשיר במוטיבים של הישארות הנפש (אילון, 1993, אילון ולהד, 1995). הספרות היא כלי המאפשר לילד השלכת פחדיו על הדמות בסיפור, מעורבות, הזדהות ופורקן ומתוך כך גם השגת זווית ראייה חדשה של הבעיה (קלינגמן, 1980). הילד מקבל מעין "חיסון נפשי" המכין אותו להתמודד עם אירועי אובדן עתידיים, ויש בכך מעין ביבליותרפיה מונעת (כהן, 1995). לטיפול באמצעות הדימוי והסיפור תפקיד חשוב בסימון המרחק הרגשי האופטימלי בין ניתוק הקשרים הרגישים המחייבים כלפי הנפטר לבין שימורו בזיכרון (אילון, 2000). ההשתחררות מקשרי המציאות אל המת יוצרת מרחב מחיה שבתוכו יכול להישמר הזיכרון בצורת סיפור, בין אם הוא סיפורו האישי-תיעודי של הילד או סיפור המשתקף בדימויים ובסמלים העולים מתוך עולמו הפנימי הבלתי-מודע.

עיון במוטיב הזקנה והמוות מול הלידה מחדש בקובץ "חלונות בהקיץ" של רבקה מרים לילדים²

ב'סיפור קטן על גשם' הילד מושיב את הגשם על ברכיו, שר לו שיר ערש עד אשר "לאט לאט נעצמו טיפותיו. בשקט טפף, לא להעיר את עצמו – כי נרדם" (עמ' 7) [...] "הוא באמת ישן היה, וטיפותיו מפוזרות. אפשר היה לראות שחולם הוא" (עמ' 8). וכאשר הפלפון והברוש מעירים אותו, הגשם חוזר לחיותו: "לאט התמתח הגשם עלי. טיפה אחר טיפה פקה". ואף הילד נולד מחדש: "ורק כשיצא מן הבית הרגשתי שמרוב הגשם צמחתי פתאום" (עמ' 8). המים והגשם בסיפור זה הם מקור חיות, שמהם הילד שואב את כוחותיו לגדול ולצמוח. קיימים יחסים אמביוולנטיים בין הילד לבין הגשם: מצד אחד הילד משמש מקור משען ותמיכה לגשם כאשר הגשם רוצה לחדול, לנוח מעט, לעצום עיניו (אסוציאציה למעין מוות קטן), ומצד שני הילד עצמו מקבל מהגשם את מקור הצמיחה והגדילה שלו. הגשם הוא עתיק יומין בעולם וסביר להניח על פי היגיון הסיפור וההאנשה שבו, שהוא רוצה לנוח. הילד עדיין בראשית דרכו ובמלוא אוננו ולכן אינו מרגיש צורך במנוחה. הוא דואג לגשם שינוח, שר לו שיר ערש על מנת שיירדם ויחדל, ואף שומר על שנתו, מכבד אותה, ומורה לפלפון ולעץ לא להעיר אותו. למרות גילו הצעיר הילד מבין שאת החידלון יש לכבד. מעניין תיאור החידלון של הגשם, המתואר כאן באופן הדרגתי בחזרה על המילים "לאט לאט" ו"בשקט". בכתבה שיש בה הזדהות עם רגשות הנמען הצעיר, רבקה מרים מיטיבה לתאר את חידלון החיות כתהליך איטי ושקט, כדי לתת לילד את השהות להיפרד מהענן ולו לזמן קצר, כדי לאפשר לו להפנים את תהליך סיום הדיאלוג עם הענן. מעבר לרגשות חמלה על הענן, יש כאן הבנה עמוקה של הילד בצורך של הענן לחדול להיות. הלידה מחדש של הענן מפיתה תקווה בשיבה לחיים לאחר החידלון.

גם ב'סיפור בלי שם' החידלון והמוות מופיעים בזעיר-אנפין, והם מתגלמים בשנתו ובערותו של רב שלימלה: "בלילה, כשישן, באה הרוח לכסות אותו, וכשנשם עמוק מתוך שנתו – היה הענן נושם איתו וחולם ביחד עימו את חלומותיו" (עמ' 10) – השקיעה בשינה עמוקה, כאשר הרוח מכסה והענן נושם את נשימות הרב, מובילה את הקורא לתמונה פיגורטיבית של מוות וחידלון, ורק הנשימות הקצובות מעידות על חיות מסוימת שעדיין נותרה. גם האושר אינו סיבה להישאר בערות מוחלטת: "כשרב שלימלה היה מאושר היה עוצם תמיד את עיניו, שלא לתת לאושר לצאת מתוכו [...] הלך רב שלימלה ועיניו עצומות ואזניו פקוחות" (עמ' 10) – שוב מתגלמים ומשתקפים המצבים של חצי ערות וחצי ישנוניות, שהיא מעין מוות קטן, בדמותו של הרב. דומה שהרב חושש לחיות את החיים עד סופם ולחדול מהחיים, והוא נמצא במעין מצב ביניים של מת-חי. אפילו בשיחתו עם אביתר, הצבי, הוא ממשיך לעצום את עיניו ושואל לזהותו של אביתר תוך כדי עצימת עיניים. כאשר מגיע רב שלימלה לנחל הוא נפעם אל מול חיותן של טיפות המים, אך עיניו עדיין עצומות. החוש המופעל כעת הוא חוש הקשב: "ישב רב שלימלה על שפת הנחל והקשיב. טיפות רבות לנחל, טיפות רבות.

2 כל הציטוטים הם מקובץ זה.

וכל טיפה לב והוא פועם. ובכל הטיפות לבבות והם פועמים, כל אחד בקצב שלו (עמ' 12). רב שלימלה "חוזר לחיים" רק כאשר הוא עצמו צריך לסייע למישהו הנמצא במצב של חידלון ואבדון גרועים יותר משלו: **"הלכתי לאיבוד מכל האנשים בעולם"** אומר לו האיש שפגש. רב שלימלה נחלץ לעזרתו בריקוד ובשיר. כל הלילה שרו ורקדו, ואף האיש האבוד, שהזיז רק את בהונות רגליו, כי לא היה לו כוח לרקוד ו"רב שלימלה עיניו עצומות" (עמ' 14). אף על פי שיצא ממצב של שיח והקשבה למצב שבו הוא נאלץ להזיז את כל גופו, עדיין רב שלימלה במצב של חיות למחצה. רק לפנות בוקר רב שלימלה פוקח את עיניו, לא כי הוא רוצה אלא כי הוא חייב לבדוק מתוך דאגה מה קורה לאיש האבוד. והוא רואה את הדמעות המתגלגלות מעיניו: **"ורב שלימלה ידע שזה העצב היוצא ממנו ועוד מעט לא יהיה בו עוד"**. האיש האבוד קם לבסוף, מחייך מעט ואומר שהוא כבר יודע היכן האנשים שאבדו לו. הוא יוצא לדרכו. **"והביטו הענן ורב שלימלה כל כך חזק השמימה עד שהגיעו שמה. ונרדמו. והרוח כיסתה אותם בשקט בשקט"**. כאשר מסיים רב שלימלה את שליחותו הוא עולה לשמיים וחוזר למצב של חידלון, מעין מוות, אולי הפעם סופי, כי נשימותיו לא נזכרות והרוח כאילו מכסה את פתח קברו "בשקט בשקט". החזרה על המילה מאפיינת את מוטיב המוות והחידלון בסיפוריה של רבקה מרים לילדים (כמו גם החזרה על המילה "לאט"), ונותנת למעמד הקבורה מעין נופך של הוד, קדושה והדר. כך גם תיאור זקנו של רב שלימלה בחזרה על המילה "לבן" – "והזקן שלו היה לבן לבן" – מרמזת על טוהר במידותיו ובתכונותיו של רב שלימלה, ואולי גם לצבעם של התכריכים שבהם עוטפים את המת. בסיפור זה משתקפים בבירור היסודות הפנטסטיים בסיפוריה של רבקה מרים שבהם חוקי הטבע מפנים את מקומם לעולם של מאגיה וכישוף, כמו למשל השיחה עם אביתר הצבי. רכיבים פנטסטיים אלו, המצויים בסיפור זה, קשורים קשר הדוק לרכיבים דתיים בסיפור, והדבר מתבטא מעל לכל בבחירת דמות הגיבור בסיפור – רב שלימלה, שיש לו קשר ישיר עם הרוחני (השמים) והגשמי (הארץ). סיפור זה מדובב דמות של רב חביב (דמות ננסית על פי אגורה של רבקה מרים בסיפור) ופלאי, בעל אומץ והומור, המתכתב עם דמויות דומות מעולמם של חכמים, כמו רבי זירא, החכם התלמודי, ששמו ניתן לו בשל קומתו הנמוכה. גם שמו של רב שלימלה סמלי: הרב מהווה שלמות בין ערות לשינה, בין חיים ומוות ובין שמיים וארץ.

בסיפור 'מעשה בציפור ובקולה', הציפור מאבדת את קולה ויוצאת לחפשו. איבוד קולה של הציפור מסמל למעשה את מותה. כי כל אפיונה של הציפור ואף צליל ה"ציף-ציף" באונומטופיאה של שמה, הם קולה. ציפור ללא קול הריהי חדלה לחיות. איש בסיפור אינו מבין מה היא מנסה לומר לו: שאבד קולה. היחיד שמבין ללבה הוא ילד, שיושב על צמרת עץ, והוא זה שמוצא את קולה בין עשרות קולות אחרים שהוא מאזין להם על צמרת העץ, ומוביל את הציפור אל קולה: **"קול אחד בודד מאד, קול שלא היה לו בית, ושלא היו לו קירות להישען עליהם"** (עמ' 18). כאשר הילד משיב את הקול לציפור, היא שרה לו שיר מיוחד וליד צומחות כנפיים. השכר של השבת החיים לציפור, שהייתה למעשה מתה, הוא הענקת כנפיים לילד. הכנפיים כאן הן מטאפורה לכלי שבעזרתו אפשר לעוף, להגיע רחוק ולהגשים כל משאלה. בדרכה העניקה הציפור לילד, שטיפס עד לצמרת העץ אך

לא יכול היה לטפס גבוה יותר – את האפשרות לטפס ולהגיע עוד יותר גבוה – עד שהשמיים יהיו הגבול. גם בסיפור זה בא לידי ביטוי היסוד הפנטסטי בסיפוריה של רבקה מרים, ומיטשטש בו הגבול בין מציאות (טיפוס הילד על העץ) לבין הדמיון (הילד מצמיח כנפיים ועף).

'אוריה בארץ ההפוכה' הוא סיפור פילוסופי עמוק בנושא החיים והמוות מנקודת מבטם של ילדים. בסיפור זה קיימת ארץ הפוכה, שבה בני אדם נולדים זקנים ולאט לאט הופכים לילדים. כדי לוודא שהילדים הנמענים יורדים לסוף דעתה, מסבירה רבקה מרים בסיפור:

"אנחנו יודעים שבארצות שלנו נולדים מבטן הנשים תינוקות רכים והם גדלים והולכים, מצמיחים שער ושיניים, קומה, הופכים גדולים וחזקים – ואחר כך מזקנים ונחלשים לאט לאט – נכון? לא כך הדבר בארץ ההפוכה. האנשים שם נולדו זקנים והפכו לילדים. ואיך נולד זקן? מתוך האדמה מתרוממת היתה תלולית קטנה של חול, גבעונת. ומתוך הגבעה הקטנה הזאת יצאו איש זקן או אישה זקנה. הם היו קמוטים וחלושים וכולם מסביב חשו לעזור להם ולהוציאם מן האדמה ואמרו זה לזה תוך כדי כך: מזל טוב! מזל טוב!"

רבקה מרים מתארת כאן עולם אוטופי של תחיית מתים. המתים קמים מקברם ולאט לאט מתחזקים והופכים לצעירים. אך במצב הפוך מהמצב בעולמנו, אחרי שהפכו לצעירים, שהוא המצב האידילי בשני העולמות, הם הופכים שוב לילדים ואחר כך לתינוקות השבים לבטן אמם. כלומר, גם בעולם האידילי והאוטופי הוא, שבו קיימת תחיית מתים, יגיעו בסופו של דבר המוות והחידלון. במאמר מוסגר נאמר, שמעניין וכדאי לקיים עם ילדים דיון פילוסופי עמוק על העולם שבו היו מעדיפים לחיות: בעולם שבו נולדים זקנים והופכים לתינוקות או בעולם שבו נולדים כתינוקות והופכים לזקנים. בסיפור רבקה מרים מתארת את שמחת הזקנים שיצאו מן העפר ואת שמחת התינוקות לשוב לבטן אמם. כלומר, הפרידה מהחיים בסיפור זה היא פרידה שמחה נטולת, יגון, צער, עצב וגעגוע המצויים בעולמנו בעת פרידה מאדם שהולך לעולמו. גם המושג "הלך לעולמו" בעולמנו הוא מושג מעורפל ולא ברור. לאיזה עולם? היכן נמצא עולם זה? מה יש בו? בסיפורה של רבקה מרים הכול ברור. לארץ ההפוכה היא מגיע מ"הארצות שלנו" ילד ששמו אוריה, והתהליך אצלו הפוך מן התהליך באותה ארץ הפוכה: הוא הולך וגדל במקום ללכת ולקטון. אנשי אותה ארץ הפוכה מכתירים אותו להיות מלכם. אך אוריה מרגיש לא שייך והרוח נושאת אותו הביתה לארץ שלו: "במקום שיש אמא שהיא אשה גדולה וסבתא שהיא קצת זקנה והן טובות כל כך. ובארץ ההפוכה אנשים נולדים בלי אבא ואמא, בלי סבא וסבתא". המסר העולה מסיפור זה הוא שלמרות היתרונות, לכאורה, בארץ ההפוכה, בוחר אוריה לשוב אל מקום שהוא מרגיש שייך אליו, מקום שבו יש גם אמא וסבתא שהן טובות כל כך. אוריה בוחר בחיים שיש בהם משפחה, בחיים שבהם מתים קשישים ואין בהם תחיית מתים של קשישים, אבל אפשר את שנות הילדות לבלות בחיק המשפחה הטובה, האוהבת והתומכת.

בסיפור 'מעשה באיש שנולד מן הים' אנו פוגשים שוב את תופעת "תחיית המתים", שפגשנו בסיפור קודם, אך הפעם החיים עולים מתוך הים. הים, כידוע, חופן בחובו סכנת מוות, סכנת טביעה וחיידולן חיים. ודווקא מתוך מעמקי הים עולה בסיפור זה דמות של איש שנולד מתוך הים: **"פעם גאה גל גדול ומתוך הגל בצבצו ראשי אצבעות ועיניים עד שיצא ממנו איש שלם. לפני כן לא היה האיש הזה בעולם. אז הוא נולד"** (עמ' 25) – יש כאן תיאור הדרגתי של לידה או של היווצרות אדם כמו בתהליך הבריאה. איש זה, שנולד מן הים, בכל פעם שהיה מתיישב במקום כלשהו נוצרו חולות סביבו: **"כנראה, אמרו אנשים, שמוצאו של האיש מן הזמן שלפני היום השני לבריאה, ביום בו הופרד הים מן היבשת. אצלו הם עדיין חבורים"** (עמ' 25). רבקה מרים עושה כאן חיבור אינטר-טקסטואלי ישיר בין בריאת העולם לבין בריאת האדם מן הים ומשלבת בסיפורה את הסיפור המקראי כדי לתת תוקף לסיפור הבריאה האישי שלה. איש זה נתן חיות לאנשים סביבו: כאשר היו בסביבתו יכלו לשיר עמוק מאד, יכלו להרגיש את נשימת הקיץ ואי אפשר היה לטבוע בתוכו. האיש מן הים הלך והזקין, כדרך כל אדם, עד שחזר לים. ואף על פי שהאנשים רצו לצפות במותו, האיש, שהיה כה שקט בימי חייו, ביקש למות לבד ולכן השמיע קול עז ממעמקיו. רק אז הבינו כולם שהוא רוצה להיות לבדו ופנו לאחור עד שלא יכלו לראותו עוד. רק שמעו "משק מלא נתזים" (עמ' 26). בסיפור זה רבקה מרים נוגעת במוות מזווית שונה, לא קבורה באדמה אלא קבורה במים. ומכיוון שבמרבית סיפוריה המים הם מקור חיים, הסיפור מסתיים בתקווה, שכמו שהמים נתנו חיים ולקחו חיים הם יכולים גם להעניק חיים חדשים בחזרה ביום מן הימים. היסוד הפנטסטי בסיפור 'האיש שנולד מן הים' הוא במפגש עם הזר שבתוכנו, החיוני לבניית האישיות שלנו ומעמת אותנו עם צדדים נחבאים בנו.

הסיפור 'מעשה בכוכב' המסיים את קובץ הסיפורים **חלונות בהקיץ**, הוא סיפור של זקנה וילדות הצועדות זו בצד זו לכל אורכו. הכוכב הקטן, מואר תמיד, ואינו מצליח להירדם מרוב אור. האור הוא סמל החיים בסיפור זה והכוכב הקטן רוצה להיות תמיד מואר ולמצות את החיים עד תום. על יד הכוכב הקטן חג כוכב זקן, שמצליח תמיד להירדם, ועושה את מלאכתו מתוך שינה עמוקה. כאשר שואל הכוכב הקטן את הכוכב הזקן מהי שינה, עונה הלה שהשינה היא כמו בית. בעצם שואל הכוכב הקטן המייצג את הילד בסיפור, את הזקן מהי תופעת המוות. הכוכב הזקן הולך וקטן, נאסף לתוך עצמו, בדיוק כמו תהליך ההזדקנות של אנשים, שבו הזקנה גורמת לאנשים "להתכווץ", להתכווץ ולהיאסף לתוך עצמם. והכוכב הזקן מבקש מהכוכב הקטן לעזור לו לאסוף את שולי האור לתוך בטנו כדי לשקוע בחושך, שהוא סמלו של המוות בסיפור, ההיפך מהאור המסמל את החיים. החל מאותו אירוע חלו בכוכב הקטן שני שינויים: ראשית, הוא חשש מאד מהחושך ומהחיידולן ועם זאת ערג להכיר את החושך ולהתמודד בו עם פחדיו. שנית, הוא חדל לתפקד באופן המניח את הדעת. המחשבה על החיידולן והמוות ריפתה את ידיו והוא שקע לתוכם אט אט מבלי משים:

"אורו של הכוכב הקטן נעשה כהה יותר וצפוף, כיוון שנשאב עתה מן החשכה שבתוכו. – הנה אני עכשיו כוכב זקן – אמר לעצמו יום אחד. ואז, פתאום, כשאמר זאת, רצה שוב

להאיר בכל כוחו, לשלוח שוב סביבו קרניים בהירות, שנוגעות כמעט בכוכבים רחוקים. ליפול ולעצור וליפול שוב. אך כוח כבר לא היה לו לעשות זאת. אורו כבר החל להיאסף אל עצמו: החושך, כמו שמיכה גדולה, קרא לו כבר אליו."

שלושה מאפייני זקנה וחידלון החיים לקראת המוות בקטע זה: היחלשות הכוחות בזקנה, חוסר האונים של הזקן לנוכח כוחותיו ההולכים וכלים וגופו הבוגד בו, והידיעה ששוב אין בו תועלת. מוטיב "הגורם המכסה לאחר המוות", החוזר ברוב סיפוריה של רבקה מרים בקובץ זה, מופיע גם כאן. לאחר סיום התפקיד בעולם הזה ובמעבר לעולם חידלון החיים, גורם כלשהו מכסה את מושא הסיפור: ענן, גלי ים, חולות או שמיכת חושך. הנכחת המוות והלידה מחדש מוצאת ביטוי ויזואלי בסיפור זה על ידי המחברת (שאיירה את כל הסיפורים בקובץ בשחור-לבן): בעמ' 29 מופיע באיור כוכב כהה שעיניו עצומות ופניו עגומות, ומתוכו, בטשטוש של גווני אפור, יוצא או נולד כוכב חדש, בהיר יותר, בעל עיניים פקוחות ופנים מחייכות – מוות ולידה השזורים זה בזה והיוצאים זה מתוך זה במעגל אין-סופי.

סיכום

סיפוריה של רבקה מרים שונים במהותם מסיפורים אחרים העוסקים במוות מוחלט. מהסיפורים בקובץ **חלונות בהקיץ** עולה כי המוות אינו פרידה מהחיים, אלא נמצא איתנו לאורך כל חיינו. כל מה שגיבורי הסיפורים עושים מלווה תמיד בדמותו, וכשהתנאים מבשילים הוא פשוט נענה להם. המסר ישיר מחד גיסא, אבל אמביוולנטי מאידך גיסא: רבקה מרים מדגישה באופן סמוי וגלוי שיש חיים אחר המוות וכל מוות מבשר על לידה מחדש וההיפך. יסודות הפנטסיה בסיפוריה מכילים מסתורין ואמונה בכוחות נסתרים, והם מתכתבים עם תפיסות פסיכולוגיות ותפיסות תיאולוגיות מתרבות העמים בכלל ומהתרבות היהודית בפרט. יחד עם זאת קיימים ניואנסים ייחודיים בנושא לכל סיפור וסיפור, המבדילים ביניהם:

ב'סיפור בלי שם' ר' שלימלה עולה לשמים. מותו סופי. ב'מעשה בכוכב' הכוכב הקטן איננו רוצה למות, חרף זאת סופו שמת. האיור המציג כוכב מחייך, אפשר והוא מצביע על לידת כוכב חדש, אך לא בהכרח על לידה מחדש של הכוכב הקטן שמת. ב'מעשה בצפור' אבדן הקול הוא סוג של מוות מטאפורי (אבדן הזהות, הפנימיות), אך אין הוא מאופיין בסופיות המאפיינת את החי. על כן ההתחדשות (מציאת הקול), מסתברת. 'מעשה באיש שנולד מהים' מספר על סופיותו ואי הפיכותו של המוות. ב'אוריה בארץ הפוכה' הילד מעדיף את מחזור החיים המוכר לו, הכולל חיים לצד משפחה אוהבת ומוות המלווה בפרידה וביגון, על פני מחזור החיים הפוכים, שבו המוות והפרידה הם נטולי יגון. כלומר, לצד סיפורים המציינים את הסופיות, את אי הפיכות של המוות ואת קבלתו, מצויים סיפורים המתארים את המשכיות החיים, המתקיימים לצד המוות, אך אינם בהכרח צומחים מתוכו.

באחד הראיונות עמה (כל העיר, 25. במרץ, 2005, אסף שור), אמרה רבקה מרים:

”הרבה פעמים אתה חושב שאתה מת ופתאום אתה מגלה שאתה חי. הכוח של ההתחדשות בעולם, אתה יודע, הוא מפליא לא פחות מאשר הכוח של הכיליון. כי הכיליון, אתה יודע [...] כולנו יודעים שהכל נגמר, אבל תמיד מפליא להרגיש איך בעצם העולם מלא חיים.”

מקורות

אילון, ע' (2000). "המוות בעיני ילדים". מתוך:

<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Shefi/HerumLachatzMashber/lachatz/HamavetBeayneiYaladei.htm>

אילון, ע' ולהד, מ' (1995). **על החיים ועל המוות – מפגש עם המוות באמצעות הסיפור והמטפורה**. חיפה: נורד.

גרולמן, א"א (1980). "הסברת המוות לילדים". בתוך: ע' רביב, א' קלינגמן ומ' הורוביץ (עורכים), **ילדים במצבי לחץ ומשבר**. תל אביב: אוצר המורה.

גרטר, ס' (2014). אובדן ואבל בגיל הרך. פסיכו אקטואליה. מתוך:

<http://www.psychology.org.il/%D7%90%D7%95%D7%91%D7%93%D7%9F-%D7%95%D7%90%D7%91%D7%9C-%D7%91%D7%92%D7%99%D7%9C-%D7%94%D7%A8%D7%9A-%D7%A1%D7%9E%D7%93%D7%A8-%D7%92%D7%A8%D7%98%D7%A0%D7%A8>

ויורסט, ג' (1988). **החיים: אבדות הכרחיות, ויתורים גורליים**. תל אביב: הדר.

טמיר, ג' (1993). "הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולי מלחמה בישראל". בתוך: ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), **אובדן ושכול בחברה הישראלית**. ירושלים: כנה ומשרד הביטחון.

כהן, א' (1990). **סיפור הנפש – ביבליותרפיה הלכה למעשה**. חיפה: אח.

לינדסיי, מ' ומקארתי, ד' (1980). "הטיפול באחים ובאחיות של ילד ההולך למות". בתוך: ע' רביב, א' קלינגמן ומ' הורוביץ (עורכים), **ילדים במצבי לחץ ומשבר**. תל אביב: אוצר המורה.

מרים, ר' (1992). **חלונות בהקיץ**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מרים, ר' (2010). **כל שירי רבקה מרים**. ירושלים: כרמל.

סמילנסקי, ש' (1981). **תפיסת המוות בעיני ילדים**. חיפה: אח.

פינקוס, ל' (1974). **המוות והמשפחה – חשיבותה של אבלות**. תל אביב: ספריית הפועלים.

קובלר-רוס, א' (2002). **המוות חשוב לחיים**. ירושלים: כתר.

- קלינגמן, א' (1980). "המוות כנושא לדין בכיתה באמצעות היצירה הספרותית". בתוך: ע' רביב, א' קלינגמן ומ' הורוביץ (עורכים), **ילדים במצבי לחץ ומשבר**. תל אביב: אוצר המורה.
- קלינגמן, א' (1998). **מוות ושכול במשפחה – סקירת ספרות מקצועית**. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.
- רביב, ע', קלינגמן, א' והורוביץ, מ' (עורכים) (1980). **ילדים במצבי לחץ ומשבר**. תל אביב: אוצר המורה.
- שאולוב, ע' (1979). **חינוך להתמודדות בנושא המוות באמצעות תכנים ספרותיים**, חיבור גמר לקבלת תואר מוסמך, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- Bowlby, J. (1980). *Loss: Sadness Depression*: New York: Basic Books.
- Doka, K., J. (2000). Re-Creating meaning in the face of illness. In :T.A. Rando.(Ed.) *Clinical Dimensions of Anticipatory Mourning*: 101-113, Champaign: Research Press.
- Furman, E. (1974). *A child's parent dies: Studies in childhood bereavement*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hooyma, N., & Kramer, B. (2006). *Living through loss: Interventions across the life span*. Coulumbia University Press.
- Morgan, J. P., & Roberts, J.E. (2010). Helping Bereaved Children and Adolescents: Strategies and Implication for Counselors. *Journal of Mental Health Counseling* 32: 206-217.
- Raphael, B. (1983). *The Anatomy of Bereavement*. New York: Basic Books.
- Silverman, P.R., & Worden, W. (1992). Children's Reactions in the Early Months After the Death of a Parent. *American Journal of Orthopsychiatry* 62: 494-503.
- Webb, N.B. (2005). Groups for Children Traumatically Bereaved by the Attacks of September 11, 2001. *International Journal of Group Psychotherapy*: Vol. 55, No. 3: 355-374.
- Wolfenstein, M. (1966). How is mourning possible. *Psychoanalytic study of the child*, 21: 93-123.
- Worden, J .W. & Silverman, P.R. (1996). Parental death and adjustment of school-age children. *Omega*, 33: 91-102.